

The Structure of Power in the Sermon of Qāṣi'a: Reconstructing Shi'a Hegemony in Confrontation with Rival Discourses in Kufa

Morteza Arab*

Mohamad Molavi**

Abstract

The Qāṣi'a sermon from Nahj al-Balāgha is a discursive text delivered in Kufa after the Battle of Nahrawan (38 AH), engaging in opposition to rival Shi'i discourses (Ahl al-Saqīfa, Shāmī, and Khārijite) to establish the hegemony of the Alid discourse. This study adopts a descriptive-analytical method and Norman Fairclough's critical discourse analysis framework to investigate the structures of power and ideology within the sermon. At the descriptive level, ideological vocabulary such as "humility" (tawāḍu') and "arrogance" (takabbur), alongside grammatical constructions and conceptual metaphors, legitimizes the Shi'i discourse while associating rivals with deviation. At the interpretive level, Quranic references and interdiscursive conflicts, drawing on the religious culture of Kufans, reinforce Alid authority. At the explanatory level, by portraying opponents as followers of arrogance and misguidance, the sermon restructures Kufa's social order and institutionalizes Shi'i identity as a resistance against deviation. The findings underscore the pivotal role of language in producing power, redefining social identities, and consolidating hegemony within Kufa's historical-social context. This

* Assistant professor in Department of Theology, Faculty of Law and Theology, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran (Corresponding Author), morteza.arab@uk.ac.ir

** Associate Professor of Quran and Hadith Sciences Department, Imam Khomeini International University, molavi@isr.ikiu.ac.ir

Date received: 23/01/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

research highlights the significance of discourse analysis in understanding religious texts and their impact on social transformations.

Keywords: Nahj al-Balāgha, Qāṣi'a sermon, critical discourse analysis, Fairclough, power, ideology.

Introduction

Language, as a medium for social interactions, serves not merely as a tool for conveying meaning but as a social action that plays a role in producing, reproducing, and transforming power relations and ideology. Discourse analysis, by examining linguistic patterns in texts and their relationship with the social context, reveals this role. Critical Discourse Analysis (CDA) is an approach that, beyond linguistic analysis, uncovers the hidden infrastructures of power in texts and demonstrates how discourses shape social identities, hegemony, and power relations. Norman Fairclough, by presenting a three-level framework of description (linguistic features), interpretation (intertextual and contextual relations), and explanation (reproduction of social structures), considers discourse as a social practice that operates in interaction with the discursive order (the set of accepted discourses in a society).

Van Dijk, emphasizing the role of language in ideological representation, argues that discourses reconstruct the mental structures of audiences and consolidate power relations. Laclau and Mouffe, through the concept of hegemony, show that discourses establish their dominance over rival discourses through semantic oppositions (such as truth/falsehood). The Qāṣi'a sermon is an oratorical text delivered in Kufa after the Battle of Nahrawan (38 AH) by Imam Ali (peace be upon him) to consolidate the hegemony of the Shi'i discourse against rival discourses (Shāmī, Ahl al-Saqīfa, and Khārijite). This sermon, by utilizing the Islamic discursive order and Quranic references, represented the Alid identity as the representative of truth and rejected opponents within the framework of the false (Satanic) discourse.

The historical context of Kufa, with tribal doubts after Nahrawan and the dominance-seeking of the Shāmī discourse under Mu'āwiya's leadership, transformed the sermon into a tool for reconstructing social unity and strengthening Alid authority. Mu'āwiya, by sending letters and gifts, attracted some tribal leaders in Kufa, and Shāmī propaganda accused the Caliph of weakness. The Qāṣi'a sermon, using linguistic strategies, targeted these challenges and redefined the social order in favor of the Shi'i discourse.

Materials and Methods

This research employs Fairclough's critical discourse analysis framework to analyze the Qāṣi'a sermon (Nahj al-Balāgha, Sermon 192) within the Islamic discursive order. Fairclough considers three levels of analysis corresponding to three layers of discourse: text, interaction, and social context—namely, description, interpretation, and explanation. Fairclough regards the linguistic description of the text as the first step toward deeper understanding and a prerequisite for interpretation. Traditional commentaries on Nahj al-Balāgha are used as historical evidence, not as the basis of argumentation. These commentaries are reinterpreted with a new reading within Fairclough's framework to represent their traditional meanings in the context of reproducing political structures and discursive confrontation.

The analysis proceeds through three levels:

1. Description Level: This level examines the linguistic features of the text, including vocabulary analysis, grammatical structures, and interactional conventions. The analysis of conceptual metaphors, based on Lakoff and Johnson's framework and Van Dijk's perspective, is highlighted at this level.
2. Interpretation Level: This level investigates the relationship between the text and the discursive order and situational context, analyzing intertextuality, discursive context, the role of Kufan audiences, and discursive interaction.
3. Explanation Level: This level examines the role of discourse in reproducing or transforming social structures and power relations, analyzing the reproduction of social structures, the consolidation of Shi'i hegemony, and the long-term impacts of the sermon.

Discussion and Results

Description Level

At the description level, the Qāṣi'a sermon utilized vocabulary and grammatical structures to tangibly represent the opposition between truth and falsehood. Words such as "humility" (tawāḍu') and "arrogance" (takabbur) formed two contrasting micro-discourses that categorized social identities along the axis of truth and falsehood. In the phrase "الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَبَسَ الْعِزَّ وَالْكَبْرِيَاءَ وَاخْتَارَهُمَا لِنَفْسِهِ دُونَ مَنْ نَازَعَهُ فِيهِمَا مِنْ عِبَادِهِ خَلْقِهِ... وَجَعَلَ اللَّعْنَةَ عَلَى مَنْ نَازَعَهُ فِيهِمَا مِنْ عِبَادِهِ" (Praise be to God who clothed Himself with glory and majesty and chose them for Himself, excluding His creation... and placed the curse upon whoever disputes with Him regarding them

among His servants), the word "لبس" (clothed) depicts glory and majesty as a garment, attributing this garment exclusively to God and presenting any claim in this matter as unforgivable. The metaphor (glory/majesty = divine robe) restricts sovereignty to God and introduces rebellion and arrogance as a Satanic deviation.

The Quranic verse reference "وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلْصَالٍ... (And when your Lord said to the angels: I am going to create a mortal from clay... but he was arrogant) (Al-Hijr: 28) attributes arrogance to Iblīs (Satan) and places the opponents of Ali in this chain. The Shāmī discourse, using tribal vocabulary such as "blood revenge," "tribal pride," and "unity of the umma," attempted to legitimize Mu'āwiya. The Khārijite discourse, with the slogan "lā ḥukma illā lillāh" (no judgment except God's), used radical religious vocabulary. The Ahl al-Saqīfa discourse restricted governance to the result of the vote of the elite class.

The vocabulary "حَمِيَّة" (tribal zeal) and "عَصِيَّة" (tribalism) in "اغْتَرَضَتْهُ الْحَمِيَّةُ" (tribal zeal intercepted him, so he boasted over Adam regarding his creation and showed tribalism against him regarding his origin) links to rival discourses, especially Shāmī and Khārijite, who dispute with God in the robe of sovereignty. In contrast, the phrase "وَاتَّخِذُوا" (And take humility as armor between you and your enemy Iblīs and his soldiers), through the conceptual metaphor "humility = weapon," introduces obedience to the Caliph as a faithful action against misguidance and calls the opponents of the Caliph soldiers of Iblīs. This opposition creates the equivalence chain "truth = humility = Alid, falsehood = arrogance = rivals," which strengthens Shi'i hegemony.

Grammatical structures in the sermon convey ideological meanings implicitly. For example, following the attribution of sovereignty to God Almighty, an active structure is produced: "تَنَازَعَ اللَّهُ رِذَاءَ الْجَبْرِیَّةِ وَادَّرَعَ لِبَاسَ التَّعَزُّزِ وَخَلَعَ قِنَاعَ التَّذَلُّلِ" (He disputed with God over the robe of compulsion, donned the garment of glory, and removed the veil of humility), where the past tense verb "تَنَازَعَ" (disputed) with the subject "إِبْلِيسَ" (Iblīs) and the object "رِذَاءَ الْجَبْرِیَّةِ" (the robe of compulsion) expresses Iblīs's conflict with God over sovereignty and presents non-submission in this matter as reprehensible.

Interpretation Level

At the interpretation level, the sermon, through connection to Quranic texts, especially verses from Sūrat al-Hijr, consolidated its legitimacy within the Islamic

discursive order. These intertextual references, relying on the religious culture of Kufans, made the sermon's meanings tangible for the audience. The direct reference to verse 28 of Sūrat al-Ḥijr links the Shi'i discourse to the Quranic reference text. This reference represents arrogance as a Satanic attribute and places the opponents of Ali in the chain of the arrogant/misguided. The conceptual metaphor "arrogance = Satanic deviation" guides the audience's mentality to judge against rival discourses.

The Shāmī discourse, relying on tribal values such as tribalism and tribal zeal, sought to create mental schemas for audiences. The Qāṣi'a sermon, with implicit reference to the Quran, such as "وَاعْلَمُوا أَنكُم بِمِرَّتِي مَبْعَدَ الْهَجْرَةِ أَغْرَابًا وَبَعْدَ الْمَوَالَاةِ" (And know that you have become Bedouins after migration and factions after alliance), rejects the values of the Shāmī discourse. The Ahl al-Saqīfa discourse, citing the tradition of the predecessors, derived its legitimacy from the consensus of the Companions. The Qāṣi'a sermon, with implicit reference to verse 33 of al-Aḥzāb, "وَقَالُوا رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا" (And they will say: Our Lord, we obeyed our masters and our great ones, and they led us astray from the way), in the phrase "أَلَا فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَكُبَرَائِكُمُ الَّذِينَ تَكَبَّرُوا عَنْ حَسَبِهِمْ" (Beware, beware of obeying your masters and your great ones who were arrogant beyond their lineage), places this discourse on the side of falsehood.

Explanation Level

At the explanation level, the Qāṣi'a sermon reproduced Kufa's social structures around the values of humility and obedience, consolidating the hegemony of the Shi'i discourse. By representing opponents as followers of arrogance and misguidance, the sermon excluded rivals from the legitimate social order and introduced Alid authority as the center of unity. The long-term impacts of the sermon extended beyond Kufa, institutionalizing Shi'i identity as resistance against injustice and deviation. This identity was reflected in subsequent uprisings, such as the uprising of Mukhtār and Zayd ibn Ali, demonstrating that the sermon was not only a response to immediate crises but also a foundation for a religious-social movement.

The sermon can be considered the "political manifesto" of the Imāmiyya, as by schematizing the system of divine caliphate and drawing the boundary between faith and arrogance, it established a specific conceptual framework around the axis of "imāma" (leadership). This sermon transformed language into a tool for reconstructing spiritual power and, by referring to the story of Iblīs's refusal to prostrate, elevated the political dispute over the caliphate to a sacred level: not

accepting divine guardianship is not merely opposition to an individual but a repetition of Satan's rebellion against God's command.

Conclusion

This study, utilizing the critical discourse analysis framework, examined the Qāṣi'a sermon as an oratorical text in Kufa after the Battle of Nahrawan to demonstrate how this sermon reconstructed the social order and consolidated the hegemony of the Shi'i discourse against rival discourses. Analysis at the three levels of description, interpretation, and explanation showed that the sermon, using linguistic tools, Quranic references, and discursive conventions, not only revived Kufa's unity but also institutionalized Shi'i identity as resistance against political and ideological deviations.

At the description level, the sermon utilized vocabulary and grammatical structures to tangibly represent the opposition between truth and falsehood. At the interpretation level, the sermon, through connection to Quranic texts, consolidated its legitimacy within the Islamic discursive order. At the explanation level, the sermon reproduced Kufa's social structures around the values of humility and obedience and consolidated the hegemony of the Shi'i discourse. Overall, the Qāṣi'a sermon, as a text delivered at a historical juncture in Kufa, not only managed a social crisis but also laid a foundation for Shi'i identity that remained influential for centuries. This study demonstrated that language, beyond being a tool for communication, is a social action that can reconstruct orders, shape identities, and transform history.

Bibliography

- Ash'arī, Abū al-Ḥasan 'Alī ibn Ismā'īl. (1400 AH). *Maqālāt al-Islāmiyyīn*. Cairo: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya. [in Persian]
- Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (1417 AH). *Ansāb al-Ashraf*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Persian]
- Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā. (1974). *Futūḥ al-Buldān*. Cairo: Maktabat al-Nahḍa al-Miṣriyya. [in Persian]
- Bayhaqī, 'Alī ibn Ḥusayn. (1409 AH). *Ma'ārij Nahj al-Balāgha*. Qom: Āyatullāh Mar'ashī Najafī Publications. [in Persian]
- Crone, P. (2004). *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press.
- Dīnawarī, Abū Ḥanīfa. (1368 HS). *Akhbār al-Ṭiwāl*. Translated by Mahdawī Dāmaghānī. Tehran: Nashr-i Nay. [in Persian]
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.

143 Abstract

- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). New York, NY: International Publishers.
- Gravand, Mojtabā, et al. (1401 HS). Critical Discourse Analysis of Distributive Justice in Alid Conduct Based on Letter 53 of Nahj al-Balāgha. *Journal of Alavi Research*, Vol. 13, No. 1, pp. 293-320. [in Persian]
- Husaynī Shīrāzī, Sayyid Muḥammad. (n.d.). *Tawḍīḥ Nahj al-Balāgha*. Tehran: Dār al-Turāth al-Shī'a. [in Persian]
- Ibn Abī al-Ḥadīd. (1387 HS). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Qom: Maktabat al-I'lām al-Islāmī. [in Persian]
- Ibn Abī al-Ḥadīd. (1378 HS). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. [in Persian]
- Ibn A'tham al-Kūfī, Aḥmad. (1372 HS). *Al-Futūḥ*. Translated by Muḥammad ibn Aḥmad Mustawfī Harawī. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Ibn al-Athīr, 'Alī ibn Muḥammad. (1417 AH). *Al-Kāmil*. Beirut: Dār Ṣādir. [in Persian]
- Ibn 'Asākir. (1415 AH). *Tārīkh Madīnat Dimashq*. Beirut: Dār al-Fikr. [in Persian]
- Ibn 'Abd Rabbih, Aḥmad ibn Muḥammad. (1983). *Al-'Iqd al-Farīd*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī. [in Persian]
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn Kathīr. (1408 AH). *Al-Bidāya wa al-Nihāya*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth. [in Persian]
- Ibn Khaldūn, 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (n.d.). *Muqaddimat Ibn Khaldūn*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth. [in Persian]
- Ibn Maysam. (1385 HS). *Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Qom: Dār al-Ḥadīth Publications. [in Persian]
- Ibn Qutayba al-Dīnawarī, 'Abdullāh ibn Muslim. (1424 AH). *'Uyūn al-Akḥbār*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Persian]
- Ibn Qutayba. (1410 AH). *Al-Imāma wa al-Siyāsa*. Beirut: Mu'assasat al-Ḥalabī. [in Persian]
- Ibn Qutayba. (1368 HS). [Title]. [in Persian]
- Jafri, S. H. M. (1979). *The Origins and Early Development of Shi'a Islam*. London: Longman.
- Ja'farī, 'Allāma Muḥammad Taqī. (1367 HS). *Translation and Commentary on Nahj al-Balāgha*. Tehran: Office for the Publication of Islamic Culture. [in Persian]
- Kennedy, H. (2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. London: Pearson Longman.
- Khosrowābādī, Maryam, et al. (1394 HS). Power Discourse in the Qāsi'a Sermon: The Position of People in Political Affairs from the Perspective of 'Alī ibn Abī Ṭālib. *Journal of Islamic History Research*, No. 52(1), pp. 45-68. [in Persian]
- Khū'ī, Ḥabīb Allāh. (1360 HS). *Minhāj al-Barā'a fī Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Tehran: Maktabat al-Islāmiyya. [in Persian]
- Khū'ī, [Name]. (1413 AH). [Title]. [in Persian]

- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (2nd ed.). London: Verso.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Madelung, W. (1997). *The Succession to Muhammad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maqrīzī, Taqī al-Dīn. (1420 AH). *Imtā' al-Asmā'*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Persian]
- Martinet, André. (1380 HS). *Foundations of General Linguistics*. Translated by Muḥammad Ṭabāṭabā'i. Tehran: Hermes. [in Persian]
- Mas'ūdī, 'Alī ibn Ḥusayn. (1409 AH). *Murūj al-Dhahab*. Qom: Dār al-Hijra. [in Persian]
- Moghniyya, Muḥammad Jawād. (1427 AH). *Fī Zilāl Nahj al-Balāgha*. Qom: Kalimat al-Ḥaqq Publications. [in Persian]
- Mohsenī, 'Alī Akbar, et al. (1396 HS). Critical Discourse Analysis in Nahj al-Balāgha Based on Norman Fairclough's Theory: A Case Study of the Description of Kufans. *Journal of Alavi Research*, 6(2), pp. 123-148. [in Persian]
- Paltridge, B. (2012). *Discourse Analysis: An Introduction*. London: Bloomsbury.
- Rāvandī, Quṭb al-Dīn. (1406 AH). *Minhāj al-Barā'a fī Sharḥ Nahj al-Balāgha*. Qom: Āyatullāh Mar'ashī Najafī Library. [in Persian]
- Sattārī, Elāhe, et al. (1399 HS). Critique and Review of the Qāsi'a Sermon of Nahj al-Balāgha in Light of Bakhtin's Dialogic Logic Theory. *Journal of Nahj al-Balāgha Research*, Year 9, No. 29, pp. 117-132. [in Persian]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1362 HS). *Tārīkh al-Ṭabarī*. Translated by Abū al-Qāsim Pāyanda. Tehran: Asāṭīr. [in Persian]
- Van Dijk, T. A. (1977). *Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- van Dijk, T. A. (2006). Politics, Ideology and Discourse. In K. Brown (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 9. Elsevier.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (G. Roth & C. Wittich, Eds.). Berkeley, CA: University of California Press.
- Wellhausen, J. (1975). *The Religio-Political Factions in Early Islam*. Translated by R. C. Ostle. Amsterdam: North-Holland Publishing.
- Ya'qūbī, Aḥmad ibn Abī Ya'qūb. (n.d.). *Tārīkh al-Ya'qūbī*. Beirut: Dār Ṣādir. [in Persian]

ساختار قدرت در خطبه قاصعه:

بازسازی هژمونی شیعی در تقابل با گفتمان‌های رقیب در کوفه

مرتضی عرب*

محمد مولوی**

چکیده

خطبه قاصعه نهج‌البلاغه، متنی گفتمانی است که در کوفه پس از جنگ نهروان (۳۸ هجری) در تقابل با گفتمان‌های رقیب شیعی (اهل سقیفه، شامی و خارجی) ایراد شد و هژمونی گفتمان علوی را تثبیت کرد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف، ساختارهای قدرت و ایدئولوژی در این خطبه را بررسی می‌کند. در سطح توصیف واژگان ایدئولوژیک مانند «تواضع» و «تکبر»، همراه با ساخت‌های دستوری و استعاره‌های مفهومی، گفتمان شیعی را مشروع و رقبا را به انحراف پیوند می‌دهند. در سطح تفسیر، ارجاعات قرآنی و تعارض‌های بیناگفتمانی، با تکیه بر فرهنگ دینی کوفیان، اقتدار علوی را تقویت می‌کنند. در سطح تبیین، خطبه با بازنمایی مخالفان به عنوان پیروان تکبر و گمراهی، نظم اجتماعی کوفه را بازسازی کرده و هویت شیعی را به عنوان مقاومتی در برابر انحراف نهادینه می‌سازد. یافته‌ها نشان‌دهنده نقش محوری زبان در تولید قدرت، بازتعریف هویت‌های اجتماعی و تثبیت هژمونی در بافت تاریخی-اجتماعی کوفه هستند. این مطالعه بر اهمیت تحلیل گفتمان در فهم متون دینی و تأثیر آن‌ها بر تحولات اجتماعی تأکید دارد.

کلیدواژه‌ها: نهج‌البلاغه، خطبه قاصعه، تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف، قدرت، ایدئولوژی.

* استادیار بخش الهیات، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران (نویسنده مسئول)،
morteza.arab@uk.ac.ir

** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)،
molavi@isr.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

۱. مقدمه

زبان، به‌عنوان رسانه‌ای برای تعاملات اجتماعی، نه تنها ابزاری برای انتقال معنا، بلکه کنشی اجتماعی است که در تولید، بازتولید و تحول روابط قدرت و ایدئولوژی نقش دارد (مارتینه، ۱۳۸۰: ۱۰؛ Fairclough, 1989: 23). تحلیل گفتمان، با بررسی الگوهای زبانی در متن و ارتباط آن‌ها با بافت اجتماعی، این نقش را آشکار می‌سازد (Paltridge, 2012: 3). تحلیل گفتمان انتقادی (CDA)، رویکردی است که فراتر از تحلیل زبانی، به کشف زیرساخت‌های پنهان قدرت در متون می‌پردازد و نشان می‌دهد چگونه گفتمان‌ها هویت‌های اجتماعی، هژمونی و روابط قدرت را شکل می‌دهند (Van Dijk, 2008: 9). نورمن فرکلاف، با ارائه چارچوب سه‌سطحی توصیف (ویژگی‌های زبانی)، تفسیر (ارتباط بینامتنی و بافتی) و تبیین (بازتولید ساختارهای اجتماعی)، گفتمان را عملی اجتماعی می‌داند که در تعامل با نظم گفتمانی (مجموعه گفتمان‌های پذیرفته‌شده در یک جامعه) عمل می‌کند (Fairclough, 1995: 132). این چارچوب، امکان تحلیل متون را در ابعاد زبانی، بینامتنی و اجتماعی-تاریخی فراهم می‌کند. ون‌دایک، با تأکید بر نقش زبان در بازنمایی ایدئولوژیک، استدلال می‌کند که گفتمان‌ها ساختارهای ذهنی مخاطبان را بازسازی کرده و روابط قدرت را تثبیت می‌کنند (Van Dijk, 1998: 191). لاکلو و موف نیز، با مفهوم هژمونی (Hegemony)، نشان می‌دهند که گفتمان‌ها از طریق تقابل‌های معنایی (مانند حق/باطل) سلطه خود را بر گفتمان‌های رقیب برقرار می‌کنند (Laclau & Mouffe, 1985: 105). خطبه قاصعه، متنی خطابی است که در کوفه پس از جنگ نهروان (۳۸ هجری) توسط امام علی علیه‌السلام ایراد شد تا در برابر گفتمان‌های رقیب (شامی، اهل سقیفه و خارجی) هژمونی گفتمان شیعی را تثبیت کند (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۹۸/۱۳). این خطبه، با بهره‌گیری از نظم گفتمانی اسلامی و ارجاعات قرآنی، هویت علوی را به‌عنوان نماینده حق بازنمایی کرد و مخالفان را در قالب گفتمان باطل (شیطانی) طرد نمود.

بافت تاریخی کوفه، با تردیدهای قبیله‌ای پس از نهروان و سلطه‌جویی گفتمان شامی تحت رهبری معاویه، خطبه را به ابزاری برای بازسازی وحدت اجتماعی و تقویت اقتدار علوی تبدیل کرد. معاویه با ارسال نامه‌ها و هدایا، برخی سران قبایل کوفه را به خود جلب کرد (ر.ک. مسعودی، ۱۴۰۹: ۲۰/۳-۲۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۴/۲۸-۳۰) و تبلیغات شامی، خلیفه را به ضعف متهم می‌کرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۲/۳۱۰). خطبه قاصعه، با استفاده از

استراتژی‌های زبانی (Lakoff & Johnson, 1980: 10)، این چالش‌ها را هدف گرفت و نظم اجتماعی را به نفع گفتمان شیعی بازتعریف کرد (ر.ک. خوبی، ۱۳۶۰: ۱۱/۲۶۵-۲۶۶).

در سال‌های اخیر، خطبه قاصعه در نهج‌البلاغه به‌عنوان یکی از متون کلیدی در بازنمایی مناسبات قدرت و هویت‌های اجتماعی، مورد توجه پژوهشگران حوزه تحلیل گفتمان قرار گرفته است. مقاله «گفتمان قدرت در خطبه قاصعه: جایگاه مردم در امور سیاسی از منظر علی بن ابی‌طالب» (خسروآبادی و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۸-۴۵) تلاش کرده است با رویکردی تاریخی، نقش مردم را در ساختار گفتمانی خطبه بررسی کند. این پژوهش با تمرکز بر خطاب «عبادالله» نشان می‌دهد که امام علی علیه‌السلام در پی آن است تا مردم کوفه را به‌مثابه کنشگران فعال در نظم علوی بازنمایی کند. با این حال، مقاله مزبور فاقد رویکرد زبان‌شناختی-سیاسی تحلیل گفتمان انتقادی است و تحلیل ساختارهای بیناگفتمانی قدرت و چگونگی تعامل گفتمان‌ها در بافت تاریخی خطبه را مدنظر قرار نداده است.

مقاله دیگری با عنوان «بررسی گفتمان انتقادی در نهج‌البلاغه بر اساس نظریه نورمن فرکلاف: مطالعه موردی توصیف کوفیان» (محسنی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۴۸-۱۲۳) چارچوب سه‌لایه‌ای نورمن فرکلاف را در تحلیل توصیف کوفیان به‌کار گرفته و از طریق تحلیل زبانی، شیوه بازنمایی این گروه در خطبه‌ها را بررسی کرده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ساختارهای زبانی به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که کوفیان را گروهی ناپایدار و متزلزل معرفی می‌کنند. با این حال، تمرکز این مطالعه بر کل نهج‌البلاغه بوده و تحلیل خاصی از خطبه قاصعه و لایه‌های بیناگفتمانی آن ارائه نکرده است.

افزون بر این، مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی عدالت توزیعی در سیره علوی با تکیه بر نامه ۵۳ نهج‌البلاغه» (گراوند و دیگران، ۱۴۰۱: ۳۲۰-۲۹۳) بر اساس چارچوب فرکلاف، عدالت توزیعی را در ساختار قدرت سیاسی امام علی علیه‌السلام واکاوی کرده است. با اینکه این مطالعه به جنبه‌های اجتماعی و سیاسی گفتمان علوی توجه دارد، اما به خطبه قاصعه و پیوندهای گفتمانی آن نپرداخته است.

در مجموع، گرچه مطالعات پیشین هر یک از زاویه‌ای خاص به خطبه قاصعه نگریسته‌اند، اما هیچ‌یک تحلیلی جامع از ابعاد سه‌گانه توصیف، تفسیر و تبیین فرکلاف ارائه نکرده‌اند. پژوهش حاضر، با تلفیق چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف (Fairclough, 1995: 135) و شواهد تاریخی، می‌کوشد خلأ موجود در تحلیل بیناگفتمانی

خطبه قاصعه را برطرف کرده و از رهگذر بررسی تعامل سطوح زبانی، بینامتنی و اجتماعی - تاریخی، تبیینی عمیق‌تر از چگونگی بازتولید قدرت در این متن دینی فراهم سازد.

۱.۱ اهمیت و اهداف پژوهش

خطبه قاصعه، به‌عنوان متنی خطابی در بستر بحران‌های سیاسی-اجتماعی کوفه، نمونه‌ای برجسته از نقش زبان در تثبیت قدرت و بازسازی هویت‌های اجتماعی است (ر.ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۲۸/۱۳-۱۲۹). این پژوهش، با استفاده از چارچوب سه‌سطحی فرکلاف، به این پرسش‌های کلیدی پاسخ می‌دهد: خطبه قاصعه چگونه از ابزارهای زبانی برای تثبیت هژمونی شیعی بهره گرفت؟ چگونه در تعامل با بافت اجتماعی کوفه، هویت علوی را بازنمایی کرد؟ و چگونه ساختارهای اجتماعی و روابط قدرت را در بلندمدت بازتعریف کرد؟

هدف اصلی این مطالعه، تحلیل ساختارهای قدرت در خطبه قاصعه با رویکرد فرکلاف و تبیین نقش آن در تقابل با گفتمان‌های رقیب است. اهداف جزئی شامل: (۱) تحلیل ویژگی‌های زبانی خطبه در سطح توصیف برای کشف ابزارهای مشروعیت‌بخشی، (۲) بررسی تعاملات بینامتنی و بافتی در سطح تفسیر برای فهم دریافت معنا توسط کوفیان و (۳) تحلیل بازتولید ساختارهای اجتماعی و تأثیرات بلندمدت خطبه در سطح تبیین برای درک نقش آن در شکل‌گیری هویت شیعی است. این پژوهش، با ترکیب منابع تاریخی و نظری، درک عمیق‌تری از نقش زبان در تولید قدرت ارائه می‌دهد. اهمیت این مطالعه در پر کردن شکاف پژوهشی در تحلیل بیناگفتمانی خطبه قاصعه و تأثیرات آن بر هویت شیعی است.

۲. بافت موقعیتی خطبه قاصعه

بافت موقعیتی، مجموعه شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است که متن در آن تولید شده و معانی آن را شکل می‌دهد (Van Dijk, 1977, 191). خطبه قاصعه در کوفه پس از جنگ نهروان (۳۸ هجری) ایراد شد، زمانی که جامعه کوفه با بحران‌های سیاسی و قبیله‌ای مواجه بود (Madelung, 1997: 280-285). این خطبه، پاسخ امام علی علیه‌السلام به تردیدهای کوفیان و تلاش گفتمان‌های رقیب برای سلطه ایدئولوژیک بود (ر.ک. ابن میثم، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۳). تحلیل بافت موقعیتی، با تکیه بر منابع تاریخی و نظریه‌های گفتمانی، نشان می‌دهد که

ساختار قدرت در خطبه قاصعه: ... (مرتضی عرب و محمد مولوی) ۱۴۹

چگونه خطبه هژمونی شیعی را در برابر گفتمان‌های شامی، اهل سقیفه و خارجی تثبیت کرد.

۱.۲ زمینه تاریخی و سیاسی

جنگ نهروان، که به شکست خوارچ منجر شد، پیروزی نظامی برای امام علی علیه‌السلام بود، اما تردیدهایی در میان کوفیان ایجاد کرد (ابن اعثم، ۱۳۷۲: ۳/۲۴۵-۲۵۰). برخی قبایل کوفه، به دلیل تعارضات قبیله‌ای و تبلیغات معاویه، نسبت به رهبری علوی دچار شک شدند (بلاذری، ۱۴۱۷: ۲/۳۴۵-۳۴۷؛ Madelung, 1997: 315-318). معاویه با ارسال نامه‌هایی به کوفه، سعی در تضعیف جایگاه امام داشت (یعقوبی، بیتا: ۲/۲۱۵) و برخی از گروه‌های کوفیان، تحت تأثیر وعده‌های مالی شام، به گفتمان شامی گرایش یافتند (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۱۰/۱۲؛ مسعودی، ۱۴۰۹: ۳/۲۰-۲۲). این شرایط موجب شد خطبه قاصعه به ابزاری برای بازسازی وحدت اجتماعی و تثبیت اقتدار علوی مبدل گردد (ر.ک. خویی، ۱۴۱۳: ۴۷/۳).

۲.۲ نظم گفتمانی و نهاد دین

بنابر رویکرد فرکلاف، نهاد دین به‌عنوان نهاد غالب در کوفه، نظم گفتمانی را حول تقابل حق و باطل سامان داد (Fairclough, 1995, 56). قرآن کریم، به‌عنوان متن مرجع، این نظم را تعریف کرد و گفتمان علوی با نشان دادن ارتباط خود با آن متن و تثبیت گفتمان خود در ذیل آن گفتمان، خود را در جایگاه حق قرار داد. گفتمان شامی، با تکیه بر قدرت سیاسی معاویه، از واژگان قبیله‌ای و وعده‌های مادی برای جلب حمایت استفاده می‌کرد (ابن‌اثیر، ۱۴۱۷: ۳/۵۰۳-۵۰۴). گفتمان اهل سقیفه، با تأکید بر سیره اهل حل و عقد در انتخاب خلیفه و تعریف جایگاه خلیفه در گفتمان اسلامی، مشروعیت خود را از سنت سلف می‌گرفت (ابن خلدون، بیتا: ۱/۲۱۰؛ طبری، ۱۳۶۲: ۳/۲۰۲-۲۰۹). گفتمان خارجی نیز، با شعار «لا حکم إلا لله»، هرگونه رهبری غیرالهی را طرد می‌کرد و از زبان مذهبی رادیکال برای جذب هوادار بهره می‌برد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۰/۴۵). خطبه قاصعه، به‌عنوان بیانیه و برنامه گفتمان علوی، با اتصال خود به قرآن، این گفتمان‌ها را به‌عنوان انحراف از حق بازنمایی کرد و گفتمان علوی را با ارزش‌های «خلافت=منصب الهی» و «تبعیت از خلیفه=تبعیت از خدا» تقویت نمود.

۳.۲ تعارض بیناگفتمانی

ون‌دایک معتقد است که گفتمان‌ها از طریق تقابل‌های ایدئولوژیک، هویت‌های اجتماعی را بازسازی می‌کنند (Van Dijk, 1998, 205). خطبه قاصعه در فضای بیناگفتمانی کوفه عمل کرد، جایی که گفتمان‌های رقیب برای سلطه رقابت می‌کردند. گفتمان شامی، سعی در مشروعیت‌بخشی به معاویه داشت (ابن خلدون، بیتا: ۲۰۵/۱). گفتمان اهل سقیفه، با تأکید بر «ایده انتخابی بودن خلیفه از سوی طبقه نخبگان» و اجماع اهل حل و عقد، خلافت امام را در آن چارچوب تعریف می‌کند (ابن قتیبة، ۱۴۱۰: ۲۵-۱۸/۱). گفتمان خارجی، با بهره‌گیری از شعارهای مذهبی و طرد هرگونه وساطت انسانی، به انحراف از نظم علوی دامن می‌زد (اشعری، ۱۴۰۰: ۲۱۰-۲۰۸/۱). خطبه قاصعه، با بازنمایی مخالفان به‌عنوان «متعصبین» و «مستکبرین»، آن‌ها را در زنجیره باطل قرار داد و گفتمان شیعی را به‌عنوان نماینده حق تثبیت کرد و هژمونی خود را از طریق ایجاد زنجیره‌های هم‌ارزی (مانند حق=گفتمان علوی، باطل=گفتمان‌های رقیب) شکل داد.

۴.۲ نقش مخاطبان کوفی

کوفیان، با ترکیب قبیله‌ای و پیشینه دینی، مخاطبان اصلی خطبه بودند. ابن میثم گزارش می‌دهد که امام علی علیه‌السلام سوار بر ماده شتری به میان قبایل کوفه آمد تا آن‌ها را متحد کند (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۲۳۴/۴). تردید کوفیان، ریشه در شکست صفین و تبلیغات شامی داشت که امام را به ضعف در برابر معاویه متهم می‌کرد (ر.ک. طبری، ۱۳۶۲: ۱۵۸/۵-۱۶۰؛ دینوری، ۱۳۶۸، ۲۲۰-۲۲۳)، مضافاً بر این که جنگ با خوارج، نبردی با دوستان و آشنایان بود. خطبه با خطاب مستقیم «عبادالله» و ارجاعات قرآنی، این تردیدها را هدف گرفت و کوفیان را به بازگشت به اطاعت علوی ترغیب کرد. این تعامل، با تکیه بر دانش دینی مخاطبان، نظم اجتماعی را به نفع گفتمان شیعی بازسازی کرد.

۳. تحلیل

این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، خطبه قاصعه (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲) را در نظم گفتمانی اسلامی تحلیل می‌کند. فرکلاف متناظر با سه لایه گفتمان یعنی؛ متن (Text)، تعامل (Intraction) و بافت اجتماعی (Social Context) سه سطح تحلیل در نظر می‌گیرد یعنی؛ توصیف (Description)، تفسیر (Interpretation) و تبیین

ساختار قدرت در خطبة قاصعه: ... (مرتضی عرب و محمد مولوی) ۱۵۱

(Explanation). فرکلاف، توصیف زبانی متن را نخستین گام برای درک عمیق‌تر متن و پیش فرض تفسیر می‌داند (Fairclough; 1989, 91-92). در این بین، شروح سستی نهج البلاغه، به‌عنوان شواهد تاریخی و نه مبنای استدلال استفاده شده‌اند. این شروح با خوانشی نو در چارچوب فرکلاف بازتفسیر شده‌اند تا معانی سستی آن‌ها در بستر بازتولید ساختارهای سیاسی و تقابلی گفتمانی بازنمایی شوند.

۱.۳ سطح توصیف

در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، سطح توصیف ویژگی‌های زبانی متن را بررسی می‌کند تا نشان دهد چگونه زبان در بازنمایی واقعیت و تثبیت قدرت عمل می‌کند (Fairclough, 1989, 91). خطبه قاصعه، متنی خطابی است که برای تثبیت هژمونی گفتمان شیعی در برابر گفتمان‌های رقیب (شامی، اهل سقیفه و خارجی) در کوفه پس از جنگ نهروان تولید شد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۹۸/۱۳). این بخش، با تحلیل واژگان، ساخت‌های دستوری و قراردادهای تعاملی، نقش زبان را در مشروعیت‌بخشی به اقتدار علوی و طرد رقبا آشکار می‌سازد. تحلیل استعاره‌های مفهومی، بر اساس چارچوب لیکاف و جانسون (Lakoff & Johnson, 1980, 5) و دیدگاه ون‌دایک (Van Dijk, 1998, 210)، در این سطح برجسته می‌شود.

۱.۱.۳ تحلیل در سطح واژگان

واژگان، به‌عنوان ابزاری ایدئولوژیک واقعیت اجتماعی را بازسازی کرده و ساختارهای ذهنی مخاطب را شکل می‌دهند (Fairclough, 1995, 94). فرکلاف واژگان را از سه منظر ارزش تجربی، رابطه‌ای و بیانی بررسی می‌کند که در خطبه قاصعه، گفتمان شیعی را در تقابل با گفتمان‌های رقیب تعریف می‌کنند.

۱.۱.۱.۳ ارزش تجربی واژگان

ارزش تجربی، واقعیت اجتماعی را از طریق طرح‌های طبقه‌بندی بازنمایی می‌کند (Fairclough, 1989, 112). در خطبه قاصعه واژگان «تواضع» و «تکبر» دو خردگفتمان متضاد می‌سازند که هویت‌های اجتماعی را در محور حق و باطل دسته‌بندی می‌کنند. در عبارت «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَيْسَ الْغِرَّ وَالْكَبْرِيَاءَ وَ اخْتَارَهُمَا لِنَفْسِهِ ذُوْنَ خَلْقِهِ ... وَ جَعَلَ اللُّغْنَةَ عَلَى مَنْ»

نَازَعَهُ فِيهِمَا مِنْ عِبَادِهِ، واژه «آبَس»، عزت و کبریا را چون ردا تصویر می‌کند و این ردا را به خداوند اختصاص داده و هرگونه ادعای در این امر را نابخشودنی جلوه می‌دهد (خوبی ۱۳۶۰: ۱۱/۲۶۸). استعاره (عزت/کبریا=جبهه الهی) حکمرانی را منحصر به خداوند کرده و سرپیچی و تکبر را انحرافی شیطانی معرفی می‌کند (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۵). نقل آیه قرآنی «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ... فاستکبر» (حجر: ۲۸) تکبر را به ابلیس نسبت داده و مخالفان علوی را در این زنجیره قرار می‌دهد.

گفتمان شامی، با استفاده از واژگان قبیله‌ای مانند «خون‌خواهی»، «فخر قبیله‌ای» و «وحدت امت»، سعی در مشروعیت‌بخشی به معاویه داشت (یعقوبی، بیتا: ۲/۲۱۷). گفتمان خارجی نیز، با شعار «لا حکم إلا لله»، از واژگان مذهبی رادیکال بهره می‌برد (ر.ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۲/۲۶۵-۲۶۷) و گفتمان اهل سقیفه حکومت را به حاصل رأی طبقه برگزیدگان منحصر می‌کرد (ر.ک. ابن قتیبه، ۱۴۱۰: ۱۸/۱-۲۵). واژگان «حمیت» و «عصبیه» در «اعترضته الحمیه فافتخر علی آدم بخلقه و تعصب علیه لأصله» به گفتمان‌های رقیب، به‌ویژه شامی و خارجی، پیوند می‌خورند که در جبهه حکمرانی با خداوند نزاع می‌کنند؛ «نَازَعَ اللَّهُ رِذَاءَ الْجَبْرِیَّةِ» (راوندی، ۱۴۰۶: ۲/۲۳۳) و در مقابل، عبارت «وَ اتَّخِذُوا التَّوَّاضِعَ مَسْلَحَةً بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَ عَدُوِّكُمْ إِبْلِیسَ وَ جُنُودِهِ» با استعاره مفهومی «تواضع=سلاح»، اطاعت از خلیفه را کنشی ایمانی در برابر گمراهی معرفی می‌کند (Lakoff & Johnson, 1980, 7) و مخالفان خلیفه را سربازان ابلیس می‌نامد. این تقابل، زنجیره هم‌ارزی «حق=تواضع=علوی، باطل=تکبر=رقبا» را می‌سازد که هژمونی شیعی را تقویت می‌کند.

۲.۱.۱.۳ ارزش رابطه‌ای واژگان

ارزش رابطه‌ای، روابط اجتماعی میان خلیفه و کوفیان را بازتولید می‌کند (Fairclough, 1989, 115). در «فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ لَا تَكُونُوا لِنِعْمِهِ عَلَیْكُمْ أَضْدَاداً وَ لَا لِفَضْلِهِ عِنْدَكُمْ حُسَاداً وَ لَا تُطِيعُوا الْأُدْعِيَاءَ الَّذِينَ شَرِبْتُمْ بِصَفْوَتِهِمْ كَذَرَهُمْ»، فعل امر «اتَّقُوا» و نهی «لَا تَكُونُوا / لَا تُطِيعُوا» رابطه‌ای سلسله‌مراتبی را ترسیم می‌کند که اقتدار علوی را تثبیت می‌کند. این لحن، برخلاف گفتمان شامی که با وعده‌های مادی و واژگان قبیله‌ای عمل می‌کرد (ر.ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۱۵/۱۶، ۳۹۰/۱۷)، بر هدایت دینی تأکید دارد. عبارت «وَ قَدْ عَلِمْتُمْ مَوْضِعِي مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (ص) بِالْقَرَابَةِ الْقَرِيبَةِ وَ الْمَنْزِلَةِ الْخَصِصَةِ ... وَ لَقَدْ كُنْتُ أَتَّبِعُهُ أَتْبَاعَ الْفَصِيلِ أَثَرُ أُمِّهِ يَرْفَعُ لِي فِي

ساختار قدرت در خطبه قاصعه: ... (مرتضی عرب و محمد مولوی) ۱۵۳

كُلُّ يَوْمٍ مِنْ اَخْلَاقِهِ عِلْمًا وَ يَأْمُرُنِي بِالْاِقْتِدَاءِ بِهِ» با تشبیه نسبت بچه شتر به مادرش به خلیفه و پیامبر (ص)، مشروعیت علوی را به پیامبر پیوند می‌دهد. در مقابل، هشدارهایی مانند «أَلَا فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَ كِبَرَايِكُمْ الَّذِينَ تَكْبَرُوا عَنْ حَسَبِهِمْ» کوفیان را از پیروی طرحواره ذهنی پیروی از برگزیدگان قوم و قبیله که در اجماع صحابه در انتخاب خلیفه نمود می‌یافت، برحذر می‌دارد. این گزینش واژگانی، کوفیان را به‌عنوان گروهی منززل بازنمایی کرده و آن‌ها را به اطاعت از خلیفه ترغیب می‌کند.

۳.۱.۱.۳ ارزش بیانی واژگان

ارزش بیانی، احساسات و جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک را از طریق استعاره‌ها منتقل می‌کند (Van Dijk, 1998, 210). در «خَلْعَ التَّكَبُّرِ مِنْ أَغْنَايِكُمْ»، استعاره هستی‌شناختی تکبر به مثابه طوق بندگی تصویر شده که مخاطبان باید آن را از گردن فرو نهد (خویی، ۱۳۶۰: ۲۹۲/۱۱؛ Lakoff & Johnson, 1980, 25). استعاره تذلل در «وَ اعْتَمِدُوا وَضْعَ التَّذَلُّ عَلَى رُءُوسِكُمْ»، تواضع را به تاجی افتخارآمیز مانند کرده است (همانجا؛ ibid) که این استعاره اقتدار دینی را تقویت می‌کند (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۶). عبارت «فَعَدُّوا اللَّهَ إِمَامُ الْمُتَعَصِّينَ وَ سَلَفُ الْمُسْتَكْبِرِينَ» ابلیس را پیشوای مستکبران معرفی کرده و مخالفان علوی را در این زنجیره قرار می‌دهد. این استعاره‌ها، با ملموس ساختن مفاهیم، ساختار ذهنی مخاطب را به نفع گفتمان شیعی بازسازی می‌کنند.

۲.۱.۳ قراردادهای تعاملی

قراردادهای تعاملی، هنجارهای زبانی و اجتماعی تعامل میان خلیفه و کوفیان را تنظیم می‌کنند (Fairclough, 1989, 126). خطبه با تحمید الهی («الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَبَسَ الْعِزَّ وَ الْكِبَرِيَاءَ») آغاز می‌شود که هنجاری متداول در متون دینی است و مخاطب را در چارچوب گفتمان اسلامی قرار می‌دهد (خویی، ۱۳۶۰: ۲۶۵/۱۱). ارجاعات قرآنی، مانند آیه حجر، اقتدار خلیفه را به متن مرجع پیوند می‌زنند. عبارتی مانند «اعْتَبِرُوا بِمَا كَانَ مِنْ فِعْلِ اللَّهِ بِإِبْلِيسَ إِذْ أَحْبَطَ عَمَلَهُ الطَّوِيلَ وَ جَهْدَهُ الْجَهِيدَ» و خطاب مستقیم «فَاَحْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ عَدُوَّ اللَّهِ»، مخاطب را به تأمل در سرنوشت گمراهان دعوت می‌کنند. این قراردادهای، برخلاف گفتمان شامی که از زبان مادی و قبیله‌ای بهره می‌برد (ابن قتیبه، ۱۴۲۴: ۲۱۵/۲) گفتمان علوی را به‌عنوان هدایتگر دینی تثبیت می‌کنند.

۳.۱.۳ تحلیل در سطح دستور

ساخت‌های دستوری خطبه قاصعه، معانی ایدئولوژیک را به صورت ضمنی منتقل کرده و اقتدار گفتمان شیعی را در برابر گفتمان‌های رقیب تثبیت می‌کنند (Fairclough, 1989, 107). این ساخت‌ها، از طریق قضاوت‌ها، تعهد گوینده، فعال/منفعل بودن صداها، اسم‌سازی، تقابل‌های دستوری و ساختارهای روایی واقعیت اجتماعی را بازنمایی می‌کنند. تحلیل استعاره‌های مفهومی، بر اساس چارچوب لاکوف و جانسون، نقش این ساخت‌ها را در شکل‌دهی ذهنیت مخاطب برجسته می‌سازد.

۱.۳.۱.۳ قضاوت‌ها و جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک

ساخت‌های دستوری خطبه قاصعه قضاوت‌های صریحی درباره ارزش‌های متضاد ارائه می‌دهند. به عنوان نمونه، به دنبال اختصاص حاکمیت به الله تعالی، ساختار کنشی تولید می‌شود: «نَاذَعَ اللَّهُ رِدَاءَ الْجَبْرِیَّةِ وَادَّرَعَ لِبَاسَ التَّعَزُّزِ وَخَلَعَ قِنَاعَ التَّدَلُّلِ» که فعل ماضی «نَاذَعَ» با فاعلیت «إِبْلِیسَ» و مفعولیت «رِدَاءَ الْجَبْرِیَّةِ» تعارض ابلیس با الله را در حاکمیت بیان کرده و تسلیم نبودن در این امر را ناپسند جلوه می‌دهد (خویی، ۱۳۶۰: ۲۷۲/۱۱). در مقابل، در «فَأُطْفِئُوا مَا كَمَنَ فِي قُلُوبِكُمْ مِنْ نِيرَانِ الْعَصِیَّةِ وَ أَحْقَادِ الْجَاهِلِیَّةِ»، فعل امری «أُطْفِئُوا» عصبیت را متممی مهاجم نشان می‌دهد که در قلب ابلیس و مخالفان علوی شعله ور است و ایشان را به انحراف کشانده (ر.ک. مغنیه، ۱۴۲۷: ۱۱۶/۳؛ جعفری، ۱۳۶۷: ۴۷/۱۵). این ساخت، برخلاف گفتمان شامی که عصبیت قبیله‌ای را با افعال تأکیدی مانند «انظروا یا اهل الشام» ترویج می‌کرد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۲۳۲/۵)، عصبیت و حمیت را به گمراهی پیوند می‌زند.

ساخت «رَضِیَ لَهُمُ التَّوَاضُّعُ فَالْصَّقُّوْا بِالْأَرْضِ خُدُّوْهُمْ» با افعال ماضی «رَضِیَ» و «الْصَّقُّوْا»، تواضع را عملی الهی و پسندیده معرفی می‌کند (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۲۳۶/۴). این استعاره مفهومی (تواضع=نزدیکی به زمین) اطاعت از خلیفه را ارزشی رحمانی جلوه داده و در تقابل با گفتمان خارجی قرار می‌گیرد که با افعال طردکننده مانند «نرفض الحکم» هرگونه وساطت انسانی را نفی می‌کرد (Wellhausen, 1975: 45-50) و خوارج با این بیان، کوفیان را به طرد خلیفه ترغیب می‌کردند (بلاذری، ۱۹۷۴: ۱۹۷۴ / ۳؛ ۴۶: ۵۵-60; Crone, 2004).

۲.۳.۱.۳ تعهد گوینده و لحن

تعهد خلیفه به صدق گفتارش از طریق ساخت‌های دستوری تقویت می‌شود. در «فَاحْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ عَدُوَّ اللَّهِ أَنْ يُعَذِّبَكُمْ بِدَائِهِ»، فعل امر «فاحذروا» و جمله مفعولی «ان یعذیکم» لحنی هشداردهنده دارند که اقتدار خلیفه را به‌عنوان هدایتگر تثبیت می‌کنند (ر.ک. خویی، ۱۳۶۰: ۲۸۵/۱۱). عباراتی مانند «وَكَانَ قَدْ عَبَدَ اللَّهَ سِتَّةَ آلَافِ سَنَةٍ لَا يُدْرِي أَمِنْ سِنِي الدُّنْيَا أَمْ مِنْ سِنِي الْآخِرَةِ» تأکید بر شش هزار سال عبادت ابلیس و تردید در سال‌های دنیا یا آخرت، نشانگر تعهد گوینده به صدق گفتارش هستند (بیهقی، ۱۴۰۹: ۳۵۶). این لحن، برخلاف گفتمان اهل سقیفه که با جملات توصیفی مانند «اجتمع الصحابة» مشروعیت می‌ساخت، گفتمان علوی را به‌عنوان صدای حق معرفی می‌کند و لحن آمرانه خطبه، کوفیان را به اطاعت ترغیب کرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۱۳/۱۲).

۳.۳.۱.۳ فعال و منفعل بودن صداها

انتخاب حالت فعال یا منفعل، نقش کنشگران را بازنمایی می‌کند. در «أَلَا وَ قَدْ أَمَرَنِي اللَّهُ بِقِتَالِ أَهْلِ الْبَغْيِ وَ النَّكْثِ وَ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ»، فعل فعال «أمر» خداوند را کنشگری غالب و مفعول را فردی مطیع نشان می‌دهد و مخالفان علوی در مقابل با حزب الله قرار می‌گیرند (ر.ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۳۳/۱۳). این ساخت‌ها، برخلاف گفتمان شامی که معاویه با فرآیندی کنشی خود را فاعل مستقل و بی‌نیاز از پنهان‌کاری می‌بیند؛ «إِنَّمَا قَاتَلْتُكُمْ لِتَأْمُرَ عَلَيَّكُمْ» (ابن کثیر، ۱۴۰۸: ۱۴۰/۸) امام علی (ع) را وابسته به خداوند می‌داند. در «لَقَدْ سَمِعْتُ رِثَّةَ الشَّيْطَانِ حِينَ نَزَلَ الْوَحْيُ عَلَيْهِ (ص)»، فعل فعال «سَمِعْتُ» خلیفه را کنشگری موفق معرفی می‌کند که در گفتمان مقابل با گفتمان ابلیس قرار دارد (ر.ک. حسینی شیرازی، بیتا: ۲۲۶/۳) و اینگونه مخالفانش را در زنجیره ابلیس می‌نشانند و اقتدار علوی را تقویت می‌کنند. وندایک تأکید می‌کند که انتخاب حالت فعال/منفعل، کنشگران را در جایگاه‌های ایدئولوژیک قرار می‌دهد (Van Dijk, 1998, 215).

۴.۳.۱.۳ اسم‌سازی و تقابل‌های دستوری

اسم‌سازی‌هایی مانند «لَوَاقِحُ الْكِبَرِ» و «سُيُوفُ اغْتِرَاءِ الْجَاهِلِيَّةِ»، تکبر و عصبيت را پدیده‌هایی خطرناک و ملموس جلوه می‌دهند (ر.ک. علامه جعفری، ۱۳۶۷: ۲۳۹/۱۶-۲۴۰). استعاره

مفهومی (تکبر=بارورکننده شر / سیوف=تکبر و تعصب) فرایند انحراف را در لفافه بیان کرده و آن را واقعیتی مسلم می‌سازد. تقابلهایی مانند «لَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ كَرَهُ إِلَيْهِمُ التَّكَايُرَ وَ رَضِيَ لَهُمُ التَّوَّاضُعُ»، با افعال متضاد «کره» و «رضی»، تواضع را ارزشی الهی و تکبر را ناپسند معرفی می‌کنند (ر.ک. ابن میثم، ۱۳۸۵: ۲۳۷/۴). این تقابل‌ها، برخلاف گفتمان شامی که با اسم‌سازی‌هایی مانند عزت قوم و وحدت قبیله‌ای عمل می‌کرد (بلاذری، ۱۴۱۷: ۲۱۰/۵-۲۱۵؛ ابن عبد ربه، ۱۹۸۳: ۳۵۶/۵)، نظم گفتمانی شیعی را تثبیت می‌کنند. لاکلو و موف استدلال می‌کنند که چنین تقابل‌هایی زنجیره‌های معنایی را می‌سازند که هژمونی گفتمانی را تقویت می‌کنند (Laclau & Mouffe, 1985, 132).

۵.۳.۱.۳ ساختارهای روایی و ضمائر

ساختارهای روایی خطبه، از خلقت ابلیس به وضعیت کنونی کوفه پل می‌زنند. در «وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ... فَاسْتَكْبَرَ» (حجر: ۲۸)، ترتیب زمانی با افعال ماضی و حرف ربط «ف» انحراف ابلیس را معلول عدم تسلیم او در برابر مقام خلافت آدم علیه السلام نشان می‌دهد. در «أَلَا وَقَدْ أَمَعْتُمْ فِي الْبَغْيِ وَ أَفْسَدْتُمْ فِي الْأَرْضِ»، ضمیر «تم» و فعل «أَمَعْتُمْ» کوفیان را هم فرو رفته در سرکشی روایت می‌کند. ضمائر مانند «ت» در «وَلَقَدْ كُنْتُمْ مَعَهُ (ص) لَمَّا أَنَاذَهُ الْمَلَأُ مِنْ قُرَيْشٍ» و «أَنَا وَضَعْتُ فِي الصَّغَرِ بِكَالِ الْغَرَبِ وَ كَسَرْتُ نَوَاجِمَ قُرُونٍ رَيْبَةٍ وَ مُضِرٍّ» خلیفه را کنشگری متمایز نمایانده و «تُمْ» در «قَدْ عَلِمْتُمْ مَوْضِعِي مِنْ رَسُولِ اللَّهِ» آگاهی مخاطبان را نسبت به خلیفه، عامل وادارکننده ایشان به اطاعت می‌نمایاند و اینگونه، رابطه سلسله‌مراتبی علوی را بازتولید می‌کنند.

۶.۳.۱.۳ ساخت‌های تأکیدی و عاطفی

افعال تأکیدی مانند «أَلَا فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَ كِبَرَائِكُمْ» با تکرار، خطر پیروی از مخالفان را برجسته می‌کنند (حسینی شیرازی، بیتا: ۱۸۹/۳). جملات عاطفی مانند «فَلَعَمْرُ اللَّهِ لَقَدْ فَنَخَّرَ عَلَى أَصْلِكُمْ وَ وَقَعَ فِي حَسْبِكُمْ وَ دَفَعَ فِي نَسَبِكُمْ وَ أَجْلَبَ بِخَيْلِهِ عَلَيْكُمْ وَ قَصَدَ بِرَجْلِهِ سَبِيلَكُمْ يَقْتَنِصُونَكُمْ بِكُلِّ مَكَانٍ» با لحن عاطفی، مخاطب را به هم‌ذات‌پنداری با ارزش‌های علوی و آگاهی از پیوند بین مخالفان حکومت با شیطان دعوت می‌کنند. این ساخت‌ها، برخلاف گفتمان اهل سقیفه که با جملات توصیفی عمل می‌کرد، تأثیر عاطفی گفتمان علوی را تقویت می‌کنند.

۲.۳ سطح تفسیر

سطح تفسیر در چارچوب فرکلاف، ارتباط متن با نظم گفتمانی و بافت موقعیتی را بررسی می‌کند تا نشان دهد چگونه معانی از طریق تعاملات بینامتنی و گفتمانی تولید و دریافت می‌شوند (Fairclough, 1995: 135). خطبه قاصعه، متنی خطابی است که در کوفه توسط امام علی علیه‌السلام ایراد شد تا هژمونی گفتمان شیعی را در برابر گفتمان‌های رقیب تثبیت کند (ر.ک. ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۲۸/۱۳). این بخش، با تحلیل بینامتنی، بافت گفتمانی، نقش مخاطبان و تعامل گفتمانی، نشان می‌دهد که خطبه چگونه از نظم گفتمانی اسلامی برای مشروعیت‌بخشی به اقتدار علوی بهره گرفت و گفتمان‌های رقیب را طرد کرد. تحلیل استعاره‌های مفهومی و ارجاعات قرآنی، بر اساس چارچوب فرکلاف و دیدگاه‌های ون‌دیک (Van Dijk, 1998, 205)، این فرایند را روشن می‌سازد.

۱.۲.۳ تحلیل بینامتنی

بینامتنی، ارتباط خطبه قاصعه با متون دیگر، به‌ویژه قرآن کریم، را آشکار می‌کند که نظم گفتمانی اسلامی را بازتولید می‌کند (Fairclough, 1989, 152). خطبه با ارجاع مستقیم به آیه ۲۸ سوره حجر («وَ إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّیْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ صَلٰوٰلٍ... فاستکبر»)، گفتمان شیعی را به متن مرجع قرآنی پیوند می‌دهد (راوندی، ۱۴۰۶: ۲۳۱/۲). این ارجاع، تکبر را به‌عنوان صفتی شیطانی بازنمایی کرده و مخالفان علوی را در زنجیره متکبران/گمراهان قرار می‌دهد. استعاره مفهومی «تکبر=انحراف شیطانی» (Lakoff & Johnson, 1980, 7) ذهنیت مخاطب را به قضاوت علیه گفتمان‌های رقیب هدایت می‌کند. ون‌دیک استدلال می‌کند که ارجاعات بینامتنی، با پیوند به متون معتبر، مشروعیت گفتمان را تقویت می‌کنند (Van Dijk, 1998, 207).

گفتمان شامی، با تکیه بر ارزش‌های قبیله‌ای مثل عصبيت و حمیت قبیله‌ای، به دنبال ایجاد طرحواره‌های ذهنی برای مخاطبان بود (ابن‌خلدون، بیتا، ج ۱، ص ۲۰۵). خطبه قاصعه با ارجاع ضمنی به قرآن مثل «وَ اعْلَمُوْا اَنَّكُمْ صِرْتُمْ بَعْدَ الْهَجْرَةِ اَعْرَابًا وَ بَعْدَ الْمُوَالَاةِ اَحْزَابًا»، ارزش‌های گفتمان شامی را طرد می‌کند (ر.ک. خویی، ۱۳۶۰: ۹/۱۲). گفتمان اهل سقیفه، با استناد به سیره سلف، مشروعیت خود را از اجماع صحابه می‌گرفت (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۰۵-۳۰۱/۲). خطبه قاصعه، با ارجاع ضمنی به آیه ۳۳ احزاب؛ «وَقَالُوا رَبَّنَا اِنَّا اَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّوْنَا السَّبِيْلَ» در عبارت «اَلَا فَالْحَدَرَ الْحَدَرَ مِنْ طَاعَةِ سَادَاتِكُمْ وَ كُبَرَائِكُمُ الَّذِيْنَ

تَكْبَرُوا عَنْ حَسْبِهِمْ» این گفتمان را در جانب باطل می‌نشانند. گفتمان خارجی نیز با تفسیر گزینشی آیات و شعار «لا حکم إلا لله»، هرگونه وساطت انسانی در حکمرانی الهی را طرد می‌کرد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۲/۲۶۵-۲۶۷) خطبه قاصعه در عبارت «فَانْظُرُوا إِلَى مَوَاقِعِ نِعَمِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ حِينَ بَعَثَ إِلَيْهِمْ رَسُولًا فَعَقَدَ بِمِلَّتِهِ طَاعَتَهُمْ» به آیه ۱۶۴ آل عمران ارجاع می‌دهد؛ «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ» و با این ارجاع، نعمت بعثت پیامبر (ص) را به لزوم اطاعت از ایشان (ص) پیوند می‌دهد.

این ارجاعات قرآنی، نظم گفتمانی اسلامی را به نفع گفتمان علوی بازتعریف می‌کند (ر.ک. خویی، ۱۳۶۰: ۱۱/۳۰۶). لاکلو و موف تصریح می‌کنند که چنین ارجاعاتی، از طریق ایجاد زنجیره‌های هم‌ارزی (حق=علوی=قرآن، باطل=رقبا=انحراف)، هژمونی گفتمانی را تثبیت می‌کنند (Laclo & Mouffe, 1985, 127). در نتیجه، ارجاعات خطبه به قرآن، مانند آیه حجر، نه تنها مشروعیت دینی را تقویت کرد، بلکه به دانش دینی کوفیان متکی بود. ابن عساکر نقل می‌کند که کوفیان، با آگاهی از قرآن، این ارجاعات موجود در خطبه‌های امام (ع) را نشانه‌ای از اقتدار علوی می‌دیدند (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۲/۳۱۰). در مقابل، گفتمان شامی با متون غیرقرآنی و گفتمان خارجی با تفاسیر گزینشی، از نظم گفتمانی اسلامی فاصله گرفتند. در مجموع، خطبه با بازنمایی مخالفان به عنوان «متعصبین»، آن‌ها را از نظم قرآنی طرد کرد و گفتمان شیعی را به عنوان نماینده حق تثبیت نمود.

۲.۲.۳ بافت گفتمانی

بافت گفتمانی، تعامل خطبه با نظم گفتمانی کوفه را نشان می‌دهد که حول تقابل حق و باطل سامان یافته بود (Fairclough, 1995, 140). نهاد دین، به عنوان نهاد غالب، نظم گفتمانی را از طریق قرآن و سنت نبوی تعریف می‌کرد. خطبه قاصعه، با بهره‌گیری از این نظم، گفتمان شیعی را در جایگاه حق قرار داد. در عبارت «وَاتَّخِذُوا التَّوَّاضِعَ مَسْلَحَةً بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ عَدُوِّكُمْ إِبْلِيسَ وَجُنُودِهِ»، استعاره مفهومی «تواضع=سلاح» اطاعت از خلیفه را کنشی دفاعی در برابر گمراهی معرفی می‌کند (Lakoff & Johnson, 1980, 8). این استعاره، با پیوند به گفتمان قرآنی، مشروعیت علوی را در نظم گفتمانی اسلامی تثبیت کرد.

گفتمان شامی، با تکیه بر ارزش‌های قبیله‌ای مثل برتری قبیله‌ای، عصیبت قبیله‌ای به تحکیم هژمونی خود می‌پرداخت (ر.ک. ابن قتیبۀ، ۱۳۶۸: ۱۸۰-۱۸۵) و با وعده‌های مادی، نظم گفتمانی کوفه را به چالش کشید (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۲/۳۱۲) و سران قبایل را به

جدایی از خلیفه ترغیب کرد و شکاف قبیله‌ای را در جامعه اسلامی تعمیق بخشید (یعقوبی، بیتا: ۲۱۶/۲-۲۲۰). گفتمان اهل سقیفه، با تأکید بر روایات خلافت ابوبکر، مشروعیت خود را از سنت اولیه اسلامی می‌گرفت (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۰۱/۲-۳۰۵). گفتمان خارجی نیز، با شعارهای مذهبی و تفسیر گزینشی آیات، نظم گفتمانی را به نفع طرد منصب انسانی بازتعریف می‌کرد (ر.ک. ابن ابی الحدید، ۱۳۷۸: ۲۶۵/۲-۲۶۷). خطبه قاصعه، با بازنمایی این گفتمان‌ها به عنوان انحراف از حق در «فَاخْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ عَدُوَّ اللَّهِ أَنْ يُعَذِّبَكُمْ بِدَائِهِ وَأَنْ يَسْتَفْزِزَكُمْ بِنِدَائِهِ وَأَنْ يُجْلِبَ عَلَيْكُمْ بِخَيْلِهِ وَرَجَلِهِ»، آن‌ها را در زنجیره باطل قرار داد (Laclau & Mouffe, 1985, 132). این بازنمایی، با استناد به فرهنگ قرآنی کوفیان، گفتمان شیعی را به عنوان محور نظم گفتمانی تثبیت کرد.

۳.۲.۳ نقش مخاطبان کوفی

مخاطبان خطبه قاصعه، کوفیان، با ترکیب قبیله‌ای و پیشینه دینی متنوع، در دریافت معانی خطبه نقش کلیدی داشتند (Fairclough, 1995, p.145). کوفه پس از جنگ نهروان با بحران‌های اجتماعی مواجه بود، از جمله تردیدهای قبیله‌ای ناشی از شکست صفین و تبلیغات گفتمان‌های رقیب (Kennedy, 2004, 80-85)، لذا، امام علیه‌السلام، این خطبه را ایراد کرد تا وحدت آن‌ها را بازسازی کند (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۲۳۴/۴). این تردیدها، ریشه در تبلیغات شامی داشت که خلیفه را به ضعف متهم می‌کرد (ابن قتیبۀ، ۱۴۱۰: ۱۴۸/۱-۱۵۰). خطبه قاصعه با عبارت «فَلَعَمْرِي لَقَدْ فَوْقَ لَكُمْ سَهْمَ الْوَعِيدِ وَأَغْرَقَ إِلَيْكُمْ بِالنَّزْعِ الشَّدِيدِ وَمَا كَانُ مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ، فَقَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» با ارجاعی صریح به قرآن؛ «قَالَ رَبِّ بِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْأَرْضِ وَلَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ» (حجر، ۳۹) تردیدهای کوفیان را منتسب به نیروهای شیطانی می‌کند و رقبا را در زنجیره حزب شیطان قرار می‌دهد و با خطاب مستقیم «فَاللَّهُ اللَّهُ فِي عَاجِلِ الْبَغْيِ وَآجِلِ وَخَامَةِ الظُّلْمِ وَسُوءِ عَاقِبَةِ الْكِبَرِ فَإِنَّهَا مَصِيدَةُ إِبْلِيسَ»، کوفیان را به عنوان اعضای امت اسلامی مخاطب قرار داد و آن‌ها را به بازگشت به نظم گفتمانی علوی ترغیب می‌کند.

وندیک تأکید می‌کند که مخاطبان با پیش فرض‌های فرهنگی و اجتماعی، معانی گفتمان را تفسیر می‌کنند (Van Dijk, 1998, 212). کوفیان، با آگاهی از فرهنگ قرآنی و سنت نبوی، بینامتن‌های صریح و ضمنی قرآنی خطبه، مانند آیه ۲۸ سوره حجر را نشانه‌ای از مشروعیت علوی دریافت کردند. استعاره مفهومی «ادْرَعَ» = رقابت بر سر حکمرانی در «ادْرَعَ

لِبَاسِ التَّعَزُّزِ»، کنایه «رَجُلٌ مَخَالِفَانِ خَلِيفَهُ» در «قَصْدَ بَرَجِلِهِ سَبِيلُكُمْ» و تشبیه «مخاطب=قبایل» در «لَا تَكُونُوا كَالْمُتَكَبِّرِ عَلَى ابْنِ أُمِّهِ مِنْ غَيْرِ مَا فَضَّلَ جَعَلَهُ اللَّهُ فِيهِ» با پیوند به دانش دینی مخاطبان، اطاعت از خلیفه را کنشی رحمانی و نافرمانی از او را پرکتیسی شیطانی جلوه داد. مضافاً بر این، گفتمان شامی با وعده‌های مادی و برجسته کردن ارزش‌های قبیله‌ای مانند عزت قوم، برخی قبایل کوفه را جذب کرده بود (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۱۲/۱۲) و معاویه با ارسال هدایا و نامه‌هایی به سران قبایل، وفاداری آن‌ها را هدف قرار داد (بلاذری، ۱۴۱۷: ۲۸/۴-۳۰). خطبه قاصعه، با بازنمایی این وعده‌ها به‌عنوان «بغی» در «أَلَا وَقَدْ أَمَعْتُمْ فِي الْبُعْيِ وَأَفْسَدْتُمْ فِي الْأَرْضِ مُصَارَحَةً لِلَّهِ بِالْمُنَاصَبَةِ وَ مُبَارَزَةً لِلْمُؤْمِنِينَ بِالْمُحَارَبَةِ»، ذهنیت کوفیان را به نفع گفتمان علوی بازسازی کرد (ر.ک. خویی، ۱۳۶۰: ۳۰۳/۱۱).

گفتمان اهل سقیفه، با استناد به مبنای انتخابی بودن مقام خلافت، بخشی از کوفیان را به بازنگری در مشروعیت خلافت علوی ترغیب می‌کرد (طبری ۱۳۶۲: ۲۰۲/۳-۲۰۹). گفتمان خارجی نیز بر مبنای آن چارچوب ذهنی، با عطف شعار «لا حکم إلا لله»، در برابر گفتمان علوی و انتصابی بودن منصب خلافت ایستادگی می‌کرد (اشعری، ۱۴۰۰: ۲۰۸/۱-۲۱۰). بخشی از مخاطبان خطبه قاصعه متأثر از این گفتمان‌ها بودند و خطبه، با جمله‌ای امری مانند «فَانْظُرُوا إِلَى مَا صَارُوا إِلَيْهِ فِي آخِرِ أُمُورِهِمْ حِينَ وَقَعَتِ الْفُرْقَةُ وَ تَشَتَّتِ الْأَلْفَةُ وَ اخْتَلَفَتِ الْكَلِمَةُ»، کوفیان را به تأمل در سرنوشت گمراهان دعوت کرد و تأثیر گفتمان‌های رقیب را خنثی نمود. ابن عساکر نقل می‌کند که این خطاب‌ها وفاداری برخی قبایل به خلیفه را تقویت کرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۱۳/۱۲).

۴.۲.۳ تعامل گفتمانی

تعامل گفتمانی، نحوه ارتباط خلیفه با کوفیان را از طریق قراردادهای زبانی نشان می‌دهد (Fairclough, 1989, 149). خطبه قاصعه با لحن آمرانه و نصیحت‌گونه، رابطه‌ای سلسله‌مراتبی را بازتولید کرد که در آن مخاطب‌کننده خلیفه و مقام برتر و مخاطب‌شونده‌گان در مقام ماموم و فروتر هستند. به عنوان نمونه مخاطب‌کننده در «لَا تُطِيعُوا الْأَدْعِيَاءَ الَّذِينَ شَرِبْتُمْ بِصَفْوِكُمْ كَدَرَهُمْ وَ خَلَطْتُمْ بِصَحْنِكُمْ مَرَضَهُمْ وَ أَدْخَلْتُمْ فِي حَقِّكُمْ بَاطِلَهُمْ»، مخاطب‌شونده را مورد خطاب مستقیم قرار داده و او را از پیروی خود زمامدار خوانندگان نهی می‌کند (مغنیة، ۱۴۲۷: ۱۲۱/۳). در عبارت «فَاللَّهُ اللَّهُ فِي كِبَرِ الْحَمِيَّةِ وَ فَخْرِ الْجَاهِلِيَّةِ» تعامل گفتمانی

میان مخاطب‌کننده و مخاطب‌شونده بر پایه هشدار اخلاقی شکل گرفته است. امام علی (ع) با تکرار نام خدا، از موضع رهبری معنوی و دانایی، مخاطب را که گرفتار بازمانده‌های تعصبات جاهلی است، به تأمل و پرهیز فرامی‌خواند. این فراخوان، نه فقط اطلاع‌رسانی بلکه نوعی برانگیختن وجدان دینی و مسئولیت‌پذیری اخلاقی است و نشان می‌دهد که گفتمان خطبه، اصلاح‌گر، تعاملی و اخلاق‌محور است. این لحن، برخلاف گفتمان شامی که با زبان فریبنده و وعده‌محور مانند «نمنحکم الأمان» عمل می‌کرد (یعقوبی، بیتا: ۲/۲۱۶)، بر صدق و هدایت تأکید داشت.

گفتمان اهل سقیفه، با لحن توصیفی و استناد به روایات سقیفه، مشروعیت خود را بازتولید می‌کرد (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۰۱/۲-۳۰۵). گفتمان خارجی نیز، با لحن طردکننده و شعارهای تند، هرگونه زمامداری را نفی می‌کرد (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸: ۲/۲۶۵-۲۶۷). خطبه قاصعه، با جملات تأکیدی مانند «أَلَا فَالْحَذَرَ الْحَذَرَ»، خطر پیروی از رقبا را برجسته کرد و کوفیان را به اطاعت سوق داد (ر.ک. ابن میثم، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۷). لاکلو و موف استدلال می‌کنند که تعامل گفتمانی، از طریق تقابل‌های معنایی (حق/باطل)، هژمونی را تثبیت می‌کند (Laclau & Mouffe, 1985, 132). خطبه، با بازنمایی مخالفان به عنوان مستکبرین؛ «فَاعْتَبِرُوا بِمَا أَصَابَ الْأُمَمَ الْمُسْتَكْبِرِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنْ بَأْسِ اللَّهِ» آن‌ها را در زنجیره باطل قرار داد و گفتمان علوی را نماینده حق معرفی کرد.

خطبه، با قراردادهای زبانی مانند تحذیر با خطاب‌های مستقیم ولی عاطفی، کوفیان را به تأمل در هویت خود دعوت کرد. در «وَاحْذَرُوا مَا نَزَلَ بِالْأُمَمِ قَبْلَكُمْ مِنَ الْمَثَلَاتِ بِسُوءِ الْأَفْعَالِ وَذَمِيمِ الْأَعْمَالِ فَتَذَكَّرُوا فِي الْخَيْرِ وَالْشَّرِّ أَحْوَالَهُمْ وَاحْذَرُوا أَنْ تَكُونُوا أَمْثَالَهُمْ»، لحن عاطفی متن، مخاطب را به هم‌ذات‌پنداری با ارزش‌های علوی سوق می‌دهد. این قراردادهای با تکیه بر فرهنگ دینی کوفیان، پذیرش گفتمان شیعی را تسهیل کردند و تأثیر گفتمان‌های رقیب را کاهش دادند.

۳.۳ سطح تبیین

سطح تبیین در چارچوب فرکلاف، نقش گفتمان در بازتولید یا تحول ساختارهای اجتماعی و روابط قدرت را بررسی می‌کند (Fairclough, 1995, 160). خطبه قاصعه، متنی خطابی در کوفه پس از جنگ نهروان (۳۸ هجری)، نظم اجتماعی را به نفع گفتمان شیعی بازسازی کرد و هژمونی علوی را در برابر گفتمان‌های رقیب (شامی، اهل سقیفه و خارجی) تثبیت نمود و

چنانکه به قاصعه نامیده شده، گفتمان ابلیس و مخالفان خلیفه را در هم شکست (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۲۸/۱۳). این بخش، با تحلیل بازتولید ساختارهای اجتماعی، تثبیت هژمونی شیعی، تأثیرات بلندمدت خطبه، نقش خطبه را در بازتعریف روابط قدرت تبیین می‌کند.

۱.۳.۳ بازتولید ساختارهای اجتماعی

ساختار اجتماعی که خطبه قاصعه در صدد بازتولید آن است، ساختار نظام سیاسی است، خطبه قاصعه، با بهره‌گیری از نظم گفتمانی اسلامی، ساختار سیاسی کوفه را بازتولید کرد تا در نتیجه این بازتولید، هژمونی خلافت علوی را تثبیت و گفتمان‌های رقیب (شامی، اهل سقیفه، خارجی) را حاشیه‌نشین کند. این بازتولید، اقتدار سیاسی را از مشروعیت انتخابی به مشروعیت قدسی منتقل می‌کند (Weber, 1978, 215). در بافت موقعیتی خطبه، گفتمان غالب خلافت را صرفاً منصبی سیاسی تعریف می‌کرد (ابن‌خلدون، بیتا، ج ۱، ص ۲۱۰) این خطبه، خلافت را نه صرفاً منصبی سیاسی، بلکه مقامی قدسی و موهبتی الهی بازنمایی می‌کند که در تقابل با آن گفتمان قرار دارد و این‌گونه، از طریق بازتولید گفتمانی ساختارهای قدرت هژمونی نهادینه می‌شود (Gramsci, 1971, 12). خطبه با پیوند خلافت به عزت و کبریای الهی، اقتدار خلیفه را به مشروعیت متعالی گره می‌زند.

گفتمان اهل سقیفه، با تکیه بر اجماع صحابه، خلافت را نتیجه گزینش اصحاب حل و عقد می‌دانست (مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۰۵-۳۰۱/۲) و آن را از قدسیت تهی می‌کرد. این طرح طبقه‌بندی ایدئولوژیک، امر سیاسی را از امر عبادی جدا می‌انگارد و معارضه با خلیفه را امر ضددینی به شمار نمی‌آورد (ابن‌کثیر، ۱۴۰۸: ۶۶/۹). خطبه قاصعه، با ارجاع صریح به آیه حجر («إني خالق بشرأ من طين... فاستكبر»، حجر: ۲۸)، این دیدگاه را به چالش می‌کشد. در «نارع الله رداء الجبرية»، تکبر ابلیس به‌عنوان منازعه با خلافت آدم، مخالفت با اراده الهی بازنمایی شده و رقبای مقام خلافت به اعوان شیطان تشبیه می‌شوند (خویی، ۱۳۶۰: ۲۷۲/۱۱). این استعاره، خلافت را ردای جبریت الهی معرفی می‌کند که به انسان‌های برگزیده عطا شده است (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۸۷: ۱۹۸/۱۳).

خطبه، ساختار سیاسی را حول دوگانه متواضعان و مستکبران بازسازی می‌کند. در «ثم اختبر بذلك ملائكتة... ليميز المتواضعين من المستكبرين»، مردم به تسلیم در برابر خلیفه دعوت شده و مخالفان به‌عنوان «متعصبین» و «مستکبرین» طرد می‌شوند (ر.ک. علامه

ساختار قدرت در خطبه قاصعه: ... (مرتضی عرب و محمد مولوی) ۱۶۳

جعفری، ۱۳۶۷: ۲۳۹/۱۶)، همچنین مقام خلافت، امری عبادی لحاظ می‌شود و لذا، بسان دیگر عبادت‌ها، مشروط به تسلیم و تواضع است؛ «وَلَكِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ الْآتِبَاعُ لِرُسُلِهِ وَالتَّصْدِيقُ بِكُتُبِهِ وَالْخُشُوعُ لَوُجْهِهِ وَالِاسْتِكَانَةُ لِأَمْرِهِ وَالِاسْتِسْلَامُ لِعَطَائِهِ» و در نتیجه، اطاعت از خلیفه به عبادت الهی پیوند می‌خورد (ابن میثم، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۵). برخلاف گفتمان شامی که عزت قبیله‌ای را ترویج می‌کرد (ابن عبد ربّه، ۱۹۸۳: ۴/۳۶۵) و گفتمان خارجی که وساطت انسانی را نفی می‌کرد، خطبه خلافت را مقامی انتصابی و مردم را مطیعان آن معرفی می‌کند.

این بازتولید، با تثبیت اقتدار خلیفه و الزام اطاعت مردم، نظم سیاسی کوفه را بازسازی کرد. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که خطبه وحدت قبایل کوفه را تقویت کرد و هژمونی علوی را در برابر رقبا تثبیت نمود. این فرایند، مشروعیت خلافت را از اجماع به انتصاب الهی منتقل کرد و ساختار سیاسی را در نظم گفتمانی اسلامی بازتعریف نمود.

۲.۳.۲ تثبیت هژمونی شیعی

هژمونی (Hegemony)، سلطه یک گفتمان بر رقبا از طریق زنجیره‌های هم‌ارزی است (Laclau & Mouffe, 1985, 132). خطبه قاصعه، با ایجاد زنجیره «حق=تواضع=علوی» و «باطل=تکبر=رقبا»، هژمونی شیعی را تثبیت کرد. این خطبه، با استناد به داستان سجده نکردن شیطان بر آدم، ساختاری گفتمانی را بنیاد می‌گذارد که در آن، مخالفت با جانشین منصوب از سوی خداوند، مصداق استکبار و خروج از مدار طاعت الهی معرفی می‌شود: «فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ إِلَّا إِبْلِيسَ اعْتَرَضَتْهُ الْحَمِيَّةُ ... فَعَدُوُ اللَّهِ إِمَامُ الْمُتَعْصِينَ وَ سَلَفُ الْمُسْتَكْبِرِينَ». این ساختار گفتمانی، بر مبنای مفصل‌بندی‌های مرکزی چون «خلافت الهی»، «طاعت»، «استکبار» و «شیطان»، هژمونی‌ای را بنیان می‌نهد که در آن، پذیرش امامت اهل بیت (ع) به مثابه شرط طاعت خداوند قلمداد می‌شود. به تعبیر لاکلو و موف (Laclau & Mouffe, 2001: 112)، اینجا با یک «مفصل‌بندی گفتمانی» (Discursive Articulation) مواجهیم که مفهوم «خلافت الهی» را به دال برتر (master signifier) بدل می‌سازد و سایر دال‌ها حول آن معنا می‌گیرند. این معناسازی، از نگاه فرکلوف (Fairclough, 1995: 76)، نمونه‌ای از بازتولید قدرت ایدئولوژیک از طریق زبان است که تلاش می‌کند گفتمان رقیب (خلافت انتخابی) را به حاشیه براند.

در این خطبه، امام علی(ع) از چارچوبی فراتر از توصیه‌های اخلاقی بهره می‌برد و در واقع، نوعی نظام معنایی سیاسی می‌سازد که در آن، جایگاه اهل‌بیت به‌مثابه واسطه‌های مشروع قدرت الهی تثبیت می‌شود. در این چارچوب، اطاعت از امام، نه فقط یک وظیفه دینی بلکه نشانه‌ای از عبودیت واقعی و تسلیم در برابر حق تلقی می‌شود: «فَآتُوا اللَّهَ وَانْظُرُوا مَا جَعَلَ اللَّهُ لِلْإِئِمَّةِ مِنْ حَقِّهِمْ». از دیدگاه تئون فان دایک (van Dijk, 2006: 115)، این‌گونه از گفتمان‌ها از طریق ترسیم مرزهای هویتی «ما» و «آن‌ها» و ایجاد پیوند میان اطاعت و حقیقت، سازوکارهای هژمونیک را تثبیت می‌کنند. خطبه قاصعه، با ترسیم تصویر شیطان به‌عنوان نماد مخالفت با نظم الهی و پیوند زدن مخالفان خلافت الهی با این نماد، ساخت گفتمان هژمونیک شیعی را رقم می‌زند که در آن، مخالفان اهل‌بیت در گفتمان دشمنانه قرار می‌گیرند و پذیرندگان آن در دایره حق و طاعت جای می‌گیرند.

۳.۳.۳ تأثیرات بلندمدت خطبه بر هویت شیعی

خطبه قاصعه را می‌توان «مانیفست سیاسی» (Political Manifesto) امامیه دانست؛ زیرا با طرح‌واره‌سازی نظام خلافت الهی و ترسیم مرز میان ایمان و استکبار، چارچوب مفهومی خاصی را حول محور «امامت» بنیان نهاد. این خطبه، زبان را به ابزاری برای بازسازی قدرت معنوی بدل ساخته و با ارجاع به داستان امتناع ابلیس از سجود، منازعه سیاسی خلافت را به سطحی قدسی ارتقا می‌دهد: نپذیرفتن ولایت الهی نه صرفاً مخالفت با فرد، بلکه تکرار تمرد شیطان از امر خداوند است. به تعبیر نورمن فرکلاف، این نوع از بازنمایی‌های زبانی، نمونه‌ای از کنش‌های گفتمانی‌اند که در آن زبان به بازتولید روابط قدرت و هژمونی می‌پردازد (Fairclough, 1995, 2). خطبه با برساختن دوگانه‌هایی مانند «تواضع/تکبر»، «حق/باطل» و «علوی/شیطانی»، ساختاری معنایی می‌آفریند که مطابق نظریه لاکلو و موف، از طریق زنجیره‌های هم‌ارزی معنا را موقتاً تثبیت و گفتمان خویش را بر سایر قرائت‌ها غالب می‌سازد (Laclau & Mouffe, 1985, 112).

در بلندمدت، خطبه قاصعه به بازتولید هویت شیعی در نسبت با «دیگری مستکبر» انجامید؛ هویتی که بر مبنای اطاعت از امام منصوص و تقابل با سلطه غاصبانه شکل گرفت. این خطبه، تأکید می‌کند هر کس بر امامت الهی گردن نهد، به روش ابلیس عمل کرده و دچار کبر جاهلانه است (خویی، ۱۳۶۰: ۲۶۷/۱۱-۲۶۸). این تعبیر، به بیان ون‌دایک، کنشی شناختی-گفتمانی برای تولید حافظه جمعی است؛ زیرا گفتمان‌ها، در زمان بحران، الگوهای

بازشناسی و هویت‌یابی را در حافظه بلندمدت گروه‌ها مستقر می‌سازند (van Dijk, 1998, 218). تأثیر اجتماعی این خطبه در وفاداری قبیله‌ای و فکری به علویان در کوفه، نه فقط در قالب پذیرش شخص امام، بلکه در قیام‌های پسین علویان نیز بازتاب یافت (Jafri; 1979, 220-225). ابن عساکر نیز اشاره می‌کند که خطبه‌های امام علی در کوفه، از جمله خطبه قاصعه، پایه‌ی وفاداری مردمی به علویان در قرون بعد شد (ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۳۱۴/۱۲). بدین ترتیب، خطبه قاصعه نه تنها محصول شرایط بحرانی پس از نهروان، بلکه عاملی تعیین‌کننده در شکل‌گیری «ذهنیت مقاوم شیعی» در برابر قدرت‌های رقیب بود.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

این مطالعه با بهره‌گیری از چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی، خطبه قاصعه را به‌عنوان متنی خطابی در کوفه پس از جنگ نهروان بررسی کرد تا نشان دهد چگونه این خطبه نظم اجتماعی را بازسازی کرده و هژمونی گفتمان شیعی را در برابر گفتمان‌های رقیب تثبیت نمود. تحلیل در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین نشان داد که خطبه، با استفاده از ابزارهای زبانی، ارجاعات قرآنی و قراردادهای گفتمانی، نه تنها وحدت کوفه را احیا کرد، بلکه هویت شیعی را به‌عنوان مقاومتی در برابر انحرافات سیاسی و ایدئولوژیک نهادینه ساخت. این بخش، با بحث درباره یافته‌ها، اهمیت آن‌ها، محدودیت‌های مطالعه و پیشنهادات برای پژوهش‌های آینده، درک جامعی از نقش خطبه در تحولات اجتماعی و دینی ارائه می‌دهد.

در سطح توصیف، خطبه قاصعه از واژگان و ساخت‌های دستوری بهره گرفت تا تقابل میان حق و باطل را به شکلی ملموس بازنمایی کند. واژگانی مانند «تواضع» و «تکبر» دو خردگفتمان متضاد را شکل دادند که گفتمان شیعی را به ارزش‌های الهی و گفتمان‌های رقیب را به انحراف شیطانی پیوند می‌دادند. استعاره‌هایی مانند «تواضع به‌مثابه سلاح» و «تکبر به‌مثابه بیماری» مخاطبان را به سوی اطاعت از خلیفه هدایت کردند، در حالی که پرسش‌های استفهامی و خطاب‌های مستقیم، مانند «عبادالله»، رابطه‌ای سلسله‌مراتبی میان خلیفه و کوفیان ایجاد نمودند. این ابزارهای زبانی، برخلاف زبان مادی و قبیله‌ای گفتمان شامی یا شعارهای تندگفتمان خارجی، نظم گفتمانی اسلامی را به نفع اقتدار علوی بازتعریف کردند. چنین انتخاب‌هایی نشان‌دهنده قدرت زبان در شکل‌دهی به ذهنیت اجتماعی و هدایت کنش‌های جمعی است.

در سطح تفسیر، خطبه با پیوند به متون قرآنی، به‌ویژه آیات سوره حجر، مشروعیت خود را در نظم گفتمانی اسلامی تثبیت کرد. این ارجاعات بینامتنی، با تکیه بر فرهنگ دینی کوفیان، معانی خطبه را برای مخاطبان ملموس ساختند. کوفیان، با پیشینه قبیله‌ای و دینی، در معرض تبلیغات گفتمان‌های رقیب قرار داشتند که هر یک تلاش می‌کردند وفاداری آن‌ها را جلب کنند. گفتمان شامی با وعده‌های مادی، گفتمان اهل سقیفه با استناد به سنت خلفای پیشین و گفتمان خارجی با شعارهای تند مذهبی، نظم اجتماعی کوفه را متزلزل کرده بودند. خطبه قاصعه، با لحن آمرانه و نصیحت‌گونه، این تأثیرات را خنثی کرد و کوفیان را به سوی اطاعت از خلیفه سوق داد. تعامل گفتمانی خطبه، با بهره‌گیری از سؤالات تأمل‌برانگیز و استعاره‌های قدرتمند، مخاطبان را به بازنگری در هویت خود و انتخاب مسیر حق دعوت نمود. این فرایند وحدت اجتماعی کوفه را بازسازی کرد و پایه‌ای برای مقاومت در برابر گفتمان‌های رقیب فراهم آورد.

در سطح تبیین، خطبه قاصعه ساختارهای اجتماعی کوفه را حول ارزش‌های تواضع و اطاعت بازتولید کرد و هژمونی گفتمان شیعی را تثبیت نمود. با بازنمایی مخالفان به‌عنوان پیروان تکبر و گمراهی، خطبه رقبا را از نظم اجتماعی مشروع طرد کرد و اقتدار علوی را به‌عنوان محور وحدت معرفی نمود. تأثیرات بلندمدت خطبه فراتر از کوفه بود و هویت شیعی را به‌عنوان مقاومتی در برابر ظلم و انحراف نهادینه ساخت. این هویت در قیام‌های بعدی، مانند قیام مختار و زید بن علی، بازتاب یافت و نشان داد که خطبه نه تنها پاسخی به بحران‌های مقطعی، بلکه بنیانی برای یک جنبش دینی-اجتماعی بود. گفتمان‌های رقیب، هرچند در کوتاه‌مدت تأثیراتی داشتند، نتوانستند در برابر نظم گفتمانی شیعی که خطبه قاصعه تثبیت کرد، پایداری کنند. این امر بر نقش گفتمان در بازتعریف روابط قدرت و ایجاد هویت‌های ماندگار تأکید دارد.

در مجموع، خطبه قاصعه، به‌عنوان متنی که در بزنگاه تاریخی کوفه ایراد شد، نه تنها بحرانی اجتماعی را مدیریت کرد، بلکه بنیانی برای هویت شیعی گذاشت که تا قرن‌ها تأثیرگذار بود. این مطالعه نشان داد که زبان، فراتر از ابزاری برای ارتباط، کنشی اجتماعی است که می‌تواند نظم‌ها را بازسازی کند، هویت‌ها را شکل دهد و تاریخ را دگرگون سازد. تحلیل گفتمان انتقادی، با کشف لایه‌های پنهان قدرت در متن، این نقش را به‌خوبی آشکار ساخت و بر ضرورت بررسی متون دینی با رویکردهای گفتمانی تأکید کرد.

کتابنامه

- ابن ابی الحديد. (۱۳۸۷). شرح نهج البلاغه. قم: مكتبة الإعلام الإسلامی.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۴۱۷). الكامل. بیروت: دار صادر.
- ابن اعثم کوفی، احمد. (۱۳۷۲). الفتوح. ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (بی‌تا). مقدمه ابن خلدون. بیروت: دار إحياء التراث.
- ابن عبد ربّه، احمد بن محمد. (۱۹۸۳). العقد الفريد. بیروت: دار الكتب العربی.
- ابن عساکر. (۱۴۱۵ هـ). تاریخ مدینه دمشق. بیروت: دار الفكر.
- ابن کثیر، اسماعیل بن کثیر. (۱۴۰۸). البدایه و النهایه. بیروت: دار إحياء التراث.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم. (۱۴۲۴). عیون الاخبار. بیروت: دار الكتب العلمیه.
- _____. (۱۴۱۰). الامامه و السیاسه. بیروت: مؤسسه الحلبي.
- ابن میثم. (۱۳۸۵). شرح نهج البلاغه. قم: انتشارات دار الحديث.
- اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۱۴۰۰ق). مقالات الإسلامیین. قاهره: مكتبة النهضة المصرية.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). أنساب الأشراف. بیروت: دار الفكر.
- _____. (۱۹۷۴). فتوح البلدان. قاهره: مكتبة النهضة المصرية.
- بيهقي، علی بن حسین. (۱۴۰۹). معارج نهج البلاغه. قم: انتشارات آية الله مرعشی نجفی.
- حسینی شیرازی، سید محمد. (بی‌تا). توضیح نهج البلاغه. تهران: دار التراث الشيعه.
- خسروآبادی، مریم و دیگران (۱۳۹۴). گفتمان قدرت در خطبه قاصعه: جایگاه مردم در امور سیاسی از منظر علی بن ابی طالب. پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، شماره ۵۲ (۱)، ۴۵-۶۸.
- خویی، حبیب‌الله. (۱۳۶۰). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. تهران: مكتبة الإسلامیه.
- دینوری، ابوحنیفه، (۱۳۶۸). أخبار الطوال. ترجمه مهدوی دامغانی. تهران: نشر نی.
- راوندی، قطب الدین. (۱۴۰۶). منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه. قم: مكتبة آية الله مرعشی نجفی.
- ستاری، الهه و دیگران (۱۳۹۹). نقد و بررسی خطبه قاصعه نهج البلاغه در پرتو نظریه منطق گفتگویی باختین» (مجله پژوهش‌نامه نهج البلاغه، سال نهم، شماره بیست و نهم، ص ۱۱۷-۱۳۲).
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۶۲). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- علامه جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۷). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- گراوند، مجتبی و دیگران. (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان انتقادی عدالت توزیعی در سیره علوی با تکیه بر نامه ۵۳ نهج البلاغه، مجله پژوهش‌نامه علوی، سال سیزدهم، شماره اول، ص ۳۲۰-۲۹۳.

۱۶۸ پژوهش‌نامه علوی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- مارتینه، آندره. (۱۳۸۰). مبانی زبان‌شناسی عمومی. ترجمه محمد طباطبایی. تهران: هرمس.
- محسنی، علی اکبر و دیگران (۱۳۹۶). بررسی گفتمان انتقادی در نهج‌البلاغه بر اساس نظریه نورمن فرکلاف: مطالعه موردی توصیف کوفیان. پژوهش‌نامه علوی، ۶(۲)، ۱۲۳-۱۴۸.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۴۰۹). مروج الذهب. قم: دار الهجرة.
- مغنیة، محمد جواد. (۱۴۲۷). فی ظلال نهج‌البلاغه، قم: انتشارات کلمة الحق.
- مقریزی، تقی‌الدین. (۱۴۲۰ هـ). إمتاع الأسماع. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (بی‌تا). تاریخ یعقوبی. بیروت: دار صادر.

- Crone, P. (2004). *God's Rule: Government and Islam*. New York: Columbia University Press.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman .
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman .
- Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. (Q. Hoare & G. N. Smith, Eds. & Trans.). New York, NY: International Publishers.
- Kennedy, H. (2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. London: Pearson Longman.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso .
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press .
- Madelung, W. (1997). *The Succession to Muhammad*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paltridge, B. (2012). *Discourse Analysis: An Introduction*. London: Bloomsbury .
- Van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage .
- van Dijk, T. A. (2006). *Politics, Ideology and Discourse*. In: Brown, K. (Ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 9. Elsevier.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (G. Roth & C. Wittich, Eds.). Berkeley, CA: University of California Press.
- Wellhausen, J. (1975). *The Religio-Political Factions in Early Islam*. trans: R. C. Ostle. Amsterdam: North-Holland Publishing.